

BİZANS SANATINDA RUH ALGISI VE RUHUN BEDENDEN ÇIKIŞI ÜZERİNE GÖRÜŞLER

PERCEPTION OF THE SOUL IN BYZANTINE ART AND VIEWS ON THE SEPARATION OF THE SOUL FROM THE BODY

Dr. Öğretim Üyesi Durmuş GÜR

Karabük Üniversitesi, Meslek Yüksekokulu, Geleneksel El Sanatları Bölümü,
durmusgur@gmail.com
Karabük / Türkiye

Dr. Sinan YILMAZ

Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü,
sinanyilmzdt@gmail.com
Ankara / Türkiye

Arş.Gör. Cahit KARAKÖK

Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, cahitkarakok@gmail.com
Konya / Türkiye
ORCID: 0000-0001-9201-4810

ÖZET

Ölüm ve ruhun bedenden ayrılışı hakkında yazılmış teolojik açıklamalar, metinler, din adamlarının ifadeleri ve kutsal kitaplardaki konuyla bağlantılı bilgiler, bilim insanları tarafından defalarca incelenmiştir. Ruhun bedeni terk edişinde, ruhun sembolik görünümü, terk ettiği an, ruha yardımcı olan sembolik figürler ve ruhun ikonografisi hakkında daha önce ayrıntılı inceleme yapılmamıştır. Görsel açıdan Orta Bizans Dönemi'nde ortaya çıkan, 11.-12. yüzyıl arasında çeşitli gelişmelerle resimli el yazmaları ve özellikle duvar resimlerinde görülen konu, azalan teolojinin etkisiyle, gelişme gösteren hayal gücünün sanata yansması olarak değerlendirilmiştir. Ruhun fiziki görünümü ile bedeni terk edişi, sembolik ve ikonografik açıdan incelenmiş, bu alanda bilgi sunan Eski Ahit ve Yeni Ahit'in dışında, teologlar ile din adamlarının görüşleri ele alınarak 11.-12. yüzyıl arasına tarihlendirilen örnekler, karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Bizans, İsa, Melek, Meryem, Ruh

ABSTRACT

The theological explanations, texts, the statements of the clergymen, the related information given in the holy books on death, and the separation of the soul from the body were also investigated by scientists in the past. However, no detailed studies were conducted before on the symbolic appearance of the soul when the soul leaves the body, the moment it leaves the body, the symbolic figures that help the soul, and the iconography of the soul. The subject, which appeared in visual terms in the Middle Byzantine Period, and with illustrations in the manuscripts and especially in wall paintings with various developments between the 11th and 12th centuries, was later evaluated as the reflection of the developing imagination on art with the effect of the decreasing theology. The physical appearance and leaving the body of the soul were examined in symbolical and iconographical terms, and the samples dated between the 11th and 12th Centuries were evaluated comparatively by considering the views of theologians and clergymen aside from the Old Testament and the New Testament, which provided information in this field.

Keywords: Byzantium, Jesus, Angel, Mary, Soul.

1. GİRİŞ

Doğum kadar ölüm de büyük öneme sahiptir. Toplumlar ölüm ve ölümden sonraki yaşam için çeşitli düşüncelere sahip olmuş, umut, bilinmezlik ve korku dolu birçok açıklamaya yer vermiştir. Ölüm sonrasında yaşam, umudu ortaya çıkartacak, bilinmezlik ve korkuyu ise ortadan kaldıracak durum ne olabilirdi, bunun üstesinden nasıl gelinebilirdi? Bu sorulara en doğru cevap, din ve inanışlar çerçevesinde açıklanabilmiştir. İnanç her zaman bu durumun önüne geçmiş, insanın ölüm üzerindeki zaferinin somutlaştırılmasını sağlamıştır. Dinlerin ortaya çıkışı, gelişimi ve yayılmasıyla insanlar, öteki alemin varlığına yönelik çeşitli görüş ve düşünceler üretmiştir. Ölen kişinin mezarına konulan eşyalar, bu sürecin aşaması ve aynı zamanda öteki alemde insanların ihtiyaçlarını karşılamaya yöneliktir. Öteki aleme gidişi sağlayan unsur ise ölü bedeni terk eden ruhtur. Ruh, insanın tamamlayıcısı olmasının yanı sıra bedenın son yolcusudur. Bu husus yıllardır dinler açısından farklı şekillerde değerlendirilmiş, Bizanslar tarafından da yorumlanarak tasvir edilmiştir. Bizans halkının inanışı ve gündelik yaşamında büyük öneme sahip olan ölüm ve ruh algısı, Hıristiyanlık çerçevesinde değerlendirilmelidir. Kanonik metinlerin oluşumu ve apokaliptik metinlerin ortaya konulması, öteki dünyaya yönelik ruh ve ruhun yolculuğu gibi çeşitli inanışları doğurmuştur. Bu sürecin Hıristiyanlar açısından, İsa'nın dünyaya tekrar gelerek son yargının başlangıcıyla sona erdiğine inanılır. O gün ruhlar, dünyadaki erdemli yaşamları çerçevesinde cehenneme atılacak ya da Tanrı'nın yanında, cennette bulunacaktır.

Hıristiyanlıkta ruhun, iki aleme yolculuk yaptığına inanılır. Bizans halkı ve Kilise Babaları, ruhun ilk olarak İbrahim'in Kucağı'nda yer aldığını, sonradan ise son yargı sürecinde cehennem ya da cennete gideceğini kabul etmiştir. Kilise Babaları, Tanrı'ya itaat etmenin ruh algısı açısından önemli olduğunu ve bireylerin yaşamlarında, kötülükten kaçınılması gerektiğini belirtmiştir¹. Bu noktada yaptığımız araştırmalar neticesinde, çalışma kapsamında Bizans'ta 11.-12. yüzyıldaki ölüm ve ruh algısının, resim sanatında tasviri incelenmiştir. Teolojik çerçevede seçilen örnekler karşılaştırmalı olarak ele alınmış, birbirleriyle bağlantıları, farklılıkları ve dönemlere göre ruhun bedenden ayrılışı, ikonografik açıdan yorumlanmıştır.

2. BİZANSLI TEOLOGLAR AÇISINDAN ÖLÜM VE RUH ALGISI

Bizans'ta ölüm ve ruh algısıyla ilgili birçok metin bulunmaktadır. Ölüm ve ruh, Bizans teologlarını ve din adamlarını uzun yıllar meşgul etmiştir (McGinn, 2009, ss.81-105). Erken dönemlerde Kilise Babaları'nın ortaya koyduğu görüşler sonraki yüzyıllarda Bizanslı teologlar tarafından yorumlanmıştır (Yılmaz, 2021:125-126).

¹ Konu için bkz.: (Yılmaz, 2021, ss.12-111).

Erken dönemde yaşam uygulamaları, Orta Bizans Dönemi'nde sembolik forma bürünmüş, şekillenen görsel imgeler teolojik alt yapıyla desteklenmiştir. İskenderiyeli Kyrillus ve Genç Basileios'un Yaşamı (Talbot, 2018:313-324) hakkındaki metinlerde, göksel varlıkların oluşumu, görünüşleri, ruhun bedenden ayrılışında çekilen acı ve ölümün acı yüzü anlatılmıştır. Ruh-beden ilişkisini gösteren Bizans metinleri, içerisinde Hıristiyanlık öncesine dair çeşitli görüşlere sahiptir. Tasvirlerde ruhun ağızdan çıkması buna örnektir².

Bizans'ta ölen kişilerin ardından yakınları, dualar etmiş ve bağışta bulunarak, ölenin ruhuna katkı sunmayı hedeflemiştir. Cenaze ritüelleri hazırlanarak dualar eşliğinde, ruhun göçüne yardımcı olunmuştur. 8. yüzyıla tarihlendirilen Barberini gr. 336, erken tarihli eucholoji (dua kitabı), konunun önemini açıklamaktadır (Parenti ve Velkovska, 1995). Bu uygulama yeni bir teolojik yaklaşımın oluşmasını sağlamıştır. Din adamları ve araştırmacılar, kutsal kişilerin, rüyalarda ya da vizyonlarda insanlara yaşadıkları sıkıntılardan söz edip sadaka verilmesi gerektiğini belirtmiştir. Krausmüller, günahkarların sadece öldüğünü ifade etmesine rağmen akrabaları ve arkadaşlarının onlar adına dua edip bağışta bulunup ruhları adına af dilemelerinin doğru olabileceğini yazar. Bu bağlamdan ölümler için yapılan faydalı işler, ruhu güvence altına almayı hedeflemektedir. 6. yüzyıl sonu düşünürlerden bazıları, ölümden sonra ruhların duygusuz olduğunu, yaptıklarıyla ilgili ödüllendirilebileceği gibi cezalandırılabilceğini de savunur (Krausmüller, 2015:2-3). Aquinalı Thomas, ruhun maneviyat içerdiğini ve basit bir şey olmadığını belirtmektedir (Baschet, 2000:4). Teologların açıklamaları bu konudaki görüşleri desteklemektedir.

Eustratios (582-602), Ölümünden Sonra Ruhların Durumu Üzerine adlı yazısında, ruhun bedeni terk etmesinin ardından beden işlev görmediğini, Tanrı'ya yapılan dua ve sunulardan hiçbir fayda sağlanmayacağını belirtmiştir. Sinalı Anastasios (7-8. yüzyıl), Soru ve Cevap adlı derlemesinde, beden ölümüyle ruhun da yetilerini kaybettiğini, ruhun bedenden ayrılmasıyla bireyin konuşma, hatırlama, kızma gibi yetilerini yerine getiremediğini savunur (Krausmüller, 2015: 2-3). Şamlı Ioannes (650-750), ruhları ölümsüz olarak kabul eder, ruhu; ölüm ve beden ayrılığı olarak değerlendirir. Şamlı Ioannes, dürüst ruhların öteki alemde Tanrı'nın elinde bulunduğunu belirtir (Schaff ve Wace, 1908: 86-87)³. Scythopolisli Ioannes (536-550), ruhun faklı kabiliyete sahip olduğunu belirterek ruhun, bedene karışmamış kabiliyetlerinin bulunduğunu açıklar. Ayrıca ruhun hatırladığını, şehvet duyduğunu, öfkelenildiğini ileri sürer. O'na göre his ve benlik duygusuna izin veren becerilerin, ruhun bedenden ayrılmasıyla ortadan kalkmaktadır (Krausmüller, 2015: 4).

Ölüm, ruh ve beden tartışmaları, 9.-10. yüzyıla kadar devam etmiş, 11. yüzyıla birlikte ruh üzerine çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Teolog Niketas Stethates (1005-1090), ruh ve bedeni bir bütün olarak ele almış, ruhun hangi elementlerden oluştuğunu belirterek elementlerin fonksiyonlarını açıklamıştır (Darrouzès, 1961:126-130). Niketas Stethates'e göre ruh, tabletteki işaretler gibi yaşamdan aldığı renkleri kaydedip bireyin yaşamına renk katar. Niketas Stethates, ölümünden sonra ruhların cennette (topoi) kendi durumlarına göre bulunduğunu, Tanrı'nın emirlerini yerine getirenlerin ise ona yaklaşabileceğini belirtmektedir. İyi ruhları güzel kokulara benzeten Niketas Stethates, ruh ve beden, sürekli ilişki içerisinde olduğunu savunur (Darrouzès, 1961: 130-145). Ioannes Italos (1025-1085), Opusculum 50 adlı eserinde, ruhun ölümden sonra tövbe yoluyla kaderinin iyileşeceğine karşı çıkararak, görüşlerini felsefi argümanlar ve Yeni Ahit'le destekler (Joannou, 1956: 66).

Oklahoma'daki Faith Bible Kilisesi Pastörü Mark Hitchcock, 55 Answers to Questions About Life After Death adlı kitabında, ölümden sonraki hayat üzerine açıklamalarda bulunmuştur (Hitchcock, 2005: 297).

² Homeros'un İlyada'sında ruhun, dişlerin arasından çıktığı yazmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Homeros, 2008, s.235).

³ Şamlı Ioannes, Ortodoks İnancının Açıklaması, Kitap 4, Bölüm 15 (Schaff ve Wace, 1908, ss.86-87).

İndiana'daki bir mezar taşı üzerinde yazan, ruhun yolculuğu ve bedenine gideceği yer (Rhodes, 1996: 39-40) hakkındaki ifadeleri değerlendiren Hitchcock, görüşlerini Eski Ahit ve Yeni Ahit ile desteklemekte, ruhun varlığını ve yolculuğunu açıklamaktadır (Hitchcock, 2005: 297-314).

3. RUHUN TASVİRİNİ ETKİLEYEN METİNLER

Hıristiyanlıkta, ölüm anında meleklerin bulunduğu inanılmaktadır. Bu durum, Mısır ve Yunan kaynaklarıyla benzerlik göstermektedir. Bizans'a nüfuz eden etkiler arasında ruh-beden ilişkisi yer almaktadır. Ölünün, iblisler tarafından hesaba çekilmesi, melekler, dindarlar ve günahkârlar için bir ara dinlenme yerinin bulunması, Yahudi apokrif metninin, Hıristiyanlığa etkisidir. Özellikle bu konuda Hinduizm'de kabul edilen ölüm sonrasında hayatın devam etmesi, Hıristiyanlığın etkilendiği kanalları açıkça ortaya sürmektedir. Ayrıca bireyin yaşamındaki etkilerinin cennet ve cehennemdeki geçiş sürecine yansması, tamamen etkileşimin bir göstergesi olarak kabul edilmektedir (San Filippo, 2006: 9).

Zeppeniah Apokalips'inde (M.Ö. 1. yüzyıl), dinsiz ve kötü insanlara ait ruhun melekler tarafından alınmasıyla korkunç bir şeytan tarafından mahkemenin kurulduğu, bu esnada günahlarının kaydedildiği belgenin Zeppeniah'a sunulduğu yazmaktadır. Zeppeniah'ın İbrahim, İshak, Enoch, İlyas ve Davud'un yaşadığı yere, cennete gittiği ifade edilir. Metinde ruhların, Hades'deki ruhlarla benzer şekilde olduğu ve nasıl cezalandırıldıkları anlatılmıştır (Wintermute, 1983: 505-515).

5. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilen Süryanice metinlerde, ruhun göçü, iblislerle mücadelesi, yargının acımasızlığı, karanlık bölgelere yolculuk gibi bilgiler bulunur. Konular çoğunlukla Meryem ile ilgilidir ve Meryem'in Uykusu (Koimesis) çoğunlukla, eserlerin ana temasını oluşturmaktadır. Meryem'in Havariler tarafından gömülmesi üzerine İsa tarafından alınan ruhunun, meleklerle göğe çıkarıldığı anlatılır. Benzeri konular, 5.-6. yüzyıla tarihlendirilen Yunanca Van Esbroeck G1 ve Van Esbroeck G2'de yazılıdır. Van Esbroeck G1'de, Meryem'in ölümünün yaklaştığı melek tarafından, sembolik bir palmye ağacıyla, cennetten sunulmaktadır. Böylelikle ruh, cennete taşınmıştır. Van Esbroeck 2'de Havariler'in, Meryem'in ruhuyla aynı yerde bulunmak amacıyla toplandıkları anlatılmaktadır (Daley, 2001: 81-83).

Ölümün, sonraki yaşama geçişi başlattığını yazan Hitchcock, görüşlerini Evans'ın "Çoğu insan, ölüm ülkesine yolculuğumuzda yaşam ülkesinde olduğumuzu düşünür, fakat aslında biz, yaşam ülkesine yolculuğumuzda ölüm ülkesindeyiz" ifadeleriyle açıklar (Hitchcock, 2005:298; Evans, 2000:7). Kanonik metinler, ruhun akıbeti hakkında çok az bilgi sunmaktadır. Konuyu en iyi anlatan hikâye Lazarus ve zengin adamdır (Luka,16:19-22). Metinde ruhla ilgili sistematik bir yaklaşım bulunmamaktadır. Erkek ya da kadın öldüğünde, İsa ile olan ilişkisi doğrultusunda, ruh iki yerden birine yol alır. İsa'ya inanan insanın ruhu derhal rabbin huzuruna giderken beden uykuya dalar (Hitchcock, 2005, s.298). Korintliler'e İkinci Mektup (5: 8) ve Filipililer'e Mektup (1:21-25)'te bu durum açıklığa kavuşturulmaktadır (Filipililere Mektup 1: 21-25).

Erken dönemlerden itibaren okunan akolouthia eis psychoragounta kanonu ve geç dönemde icra edilen akoulothia tou nekrosimou, ruhun akıbeti hakkında önemli bilgiler sunmaktadır (Yılmaz, 2020: 310). Ölüm döşegindeki için okunan kanonlarda, ölüm, ruhun bedenden ayrılışı, ruhların tartılması, telenoiden geçiş ve dış dünyadan yapılan duaların önemi gibi çeşitli konular işlenmiştir. Meryem'in duası, kanonun en önemli duası olarak kabul edilmiştir. Meryem'in duası, Hades'te kınanan ruhlar ve ölümlerin kurtuluşu olarak yorumlanmıştır (Marinis, 2015: 74; Ševčenko, 2009: 270-271).

Ölüm döşegindeki kişi Akolouthia eis psychoragounta'da, rahipler tarafından çevrenemekte, dindarlığı belirtildikten sonra akolouthia ilahileri okunmaktadır⁴. Tasvirlerde, genelde bir kişi yatakta uzanmakta, çevresinde ise kalabalık bir iblis grubu bulunmaktadır.

⁴ Doğu kiliselerinde dini ritüellerin düzenlenmesini ve sıralanmasını içeren ilahi türüdür.

Betimlemelerde bazen İsa bazen de Theotokos'a ait ikonalar asılı haldedir (Ševčenko, 2002: 270-271; Marinis, 2015: 59-62). Kanonun çizdiği yolun benzeri, Aziz Niphon'da karşımıza çıkmaktadır. İsa, Niphon'u öper ve onun adını ananların kurtuluşa ereceğine değinir. Niphon'un ölüm tasvirlerinde, havariler, şehitler, peygamberler, Meryem ve İsa'nın bulunması bu durumun kanıtıdır (Marinis, 2017: 193-228).

5.-6. yüzyıla tarihlenen Theotokos Apokalips'i ve Anastasia Apokalips'i⁵, ölüm döşeğindeki kişiler için önemlidir. 5.-6. yüzyılda İstanbul yakınında, keşişler tarafından oluşturulan ve bu kanonlarla paralellik gösteren Paulus'un Apokalips'inde, bireyin ölümünün ardından, koruyucu meleklerin etkisi, ilahi yargı süreci, cezalar ve ödüller hakkında bilgiler sunulmuştur⁶. 6.-7. yüzyıla tarihlendirilen Eleemon'un vitası, Bizans'ta ölüm sonrasında ruhlar hakkında açıklamalarda bulunmuştur. Ruhun akıbeti, vergi tahsildarı Peter üzerinden anlatılmıştır. Peter rüyasında, çağrıldığı yerde ruhların melekler ve iblisler tarafından tartıldığını görmüştür. Ruhun yükselmeye başladığını, günah uzmanı melekler ile iblislerin bir araya geldiğini görmüş, rüyada meleklerin sadece olayı izlediği, yardım etmediğini belirtmiştir (Festugière, 1974: 368-369).

Metinler çoğunlukla ölen kişinin, öteki aleme yolculuğu ve ruhlarının akıbetiyle ilgilidir. Bedenin gömülme arzusu, hayatta olan kişilere sunulması açısından son derece önemlidir. Bu hususta Mısırlı keşişlerin yazdığı Apophtegmata Patrum⁷ ve Ioannaes Klimakhos tarafından yazılan Cennet Merdiveni (7. yüzyıl) büyük öneme sahiptir. Cennet Merdiveni, özellikle manastır maneviyatı açısından dikkat çekicidir⁸. Bu metinlerin ana temasını, ruhun akıbeti oluşturmaktadır. Ruhların gideceği yerin, meleklerin alanına mı yoksa iblislerle birlikte alt bölgelere mi taşınacağı ise Aziz Antonius (356-362) tarafından açıklanmıştır (Wortley, 2001:61). Aziz Antonius'a göre ruhun yükselişinin, iki farklı vizyonu bulunur. İlk aşamada, havadaki meleklerle iblisler kavga eder, melekler iblislerin geçiş yollarını engellemeye çalışır (Constas, 2001:106). İkinci aşamada, şeytan kendine ait ruhları alır, diğer ruhlarsa yollarına devam eder (Marinis, 2017:69-70). Doğu asketizminde, iblislerle şeytanların çarpıştığı, seçilmişlerin ölümlülere eşlik ettiğine inanılır. 10. yüzyıla tarihlendirilen metinlerde benzer ifadeler yer almaktadır. Monemvasialı Paulus'un yazısında, kraliyet giyimli birinin meleklerin önünde eylemlerini savunurken, suçluların berbat halde, tıpkı şeytan gibi yansıtıldığı görülür. Hikâyede iblisler ve geçiş alanlarına da yer verilmektedir (Paul of Monembasia, 1996: 68-71). Pakhamios'un vizyonunda, benzeri konular ele alınmasına rağmen burada günahkâr ruhların, bir atın kuyruğuna bağlanarak, cehenneme sürüklenmesi, diğerlerinden farklıdır (Pachomian Koinonia, 1980: 105-109).

11. yüzyıla tarihlendirilen Lazarus Galesiotes'in Yaşamı, ruh, ruhun ölümden sonra mahkeme salonunda yargılanması ve sonraki gelişmeler hakkında bilgiler içermektedir. Metinde ruhun şeytanla mücadele içinde olduğu yazılıdır.

⁵ Anastasia Apokalips'inin en önemli özelliklerinden biri ruhun yolculuğunun anlatılmasıdır. 10. yüzyılın başlarında oluşturulmuş bu Yunanca eser diğer dünyaya yapılan yolculukları konu almaktadır. Eserin iki Slav versiyonu da mevcuttur. Eser dindar rahibe Anastasia'nın cehenneme yolculuğu sırasında karşılaştığı günahkarların kaderini tanımlamaya çalışan bir derleme niteliğindedir. İçeriğinde insanın ahlaki çöküşüne vurgu yapması bakımından "Enoch'un Kitabı"na benzemektedir. Konuyla ilgili en önemli çalışmalardan birini Baun gerçekleştirmiştir. 1997 yılında doktora çalışması olarak konuyu irdelemiştir. Ayrıca bkz.: (Baun, 1997).

⁶ Paulus'un Aposkalips'i için bkz.: (Silverstein ve Hilhorst, 1997, ss.65-209).

⁷ Apophtegmata Patrum Hıristiyan maneviyatının en başında gelmektedir. Babaların atasözü koleksiyonu olarak da bilinmektedir. 4. yüzyılın manastır külliyatlarındandır. Çöl babaları ve konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: (Ward, 1984).

⁸ Cennet Merdiveni İsa'nın yaşamıyla ilişkilendirilir. Cennet merdiveni, İsa'nın yeryüzünde yaşadığı otuz yıla karşın Ioannes Klimakhos tarafından otuz erdemle birleştirilmiştir. Bu erdemler 1) Feragat, 2) Ön yargısız olma, 3) Sürgün, 4) İtaat, 5) Pişmanlık, 6) Ölümü anma, 7) Keder, 8) Öfke, 9) Fesatlık, 10) İftira, 11) Gevezelik, 12) Sahtecilik, 13) Umutsuzluk, 14) Ağgözlülük, 15) Şehvet, 16-17) Para hırsı, 18-19-20) Hissizlik, 21) Korku, 22) Boş gurur, 23) Küfür-gurur, 24) Sadelik, 25) Tevazu, 26) Muhakeme, 27) Hareketsizlik, 28) İbadet, 29) Tarafsızlık, 30) Aşk ve Sevgi'dir. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. (Climacus, 1982, ss.71-292).

İblisler tarafından alıkonulmaya çalışan ruh, meleklerin sesini duyan bir başrahabin ortaya çıkmasıyla yoluna devam eder. Ruha el koymak isteyen iblisler, insanların günahlarını gösteren bir katalog tasarlamaktadır. Melekler ise insanoğlunun tövbe ettiğini ve Tanrı'nın bu tövbeyi kabul ettiğini savunur. Bu duruma itiraz eden iblisler, insanoğlunun tövbe etmediğini söyler. Aniden cennetten gelen bir ses durumun, ruh lehine dönmesine yardımcı olmuştur (Constas, 2001:107). 11. yüzyıl eserlerinden Kripta (Crypt) Γ.β-V'deki bir ilahide, melekler dehşet verici olarak nitelendirilmiştir (Marinis, 2017: 88)⁹. Burada meleklerin, ruhları şiddetli bir şekilde ele geçireceği belirtilmiş, umut ise Hades'ten kurtulma üzerine şekillenmiştir. Metindeki bir duada rahip, ölen kişinin ruhunu kötü güçlerden kurtarmak için İsa'dan yardım istemektedir (Marinis, 2017:88). Sinalı Anastosios'un, ölümden sonra tövbe eden bir hırsızın anlattığı hikayede, ruhun tartılmasında, iblisler tarafından ruhun nasıl terk edildiğini ve meleklerin bu ruhu nasıl aldığına yer vermiştir. Orta Bizans Dönemi'nde büyük öneme sahip olan hikaye, sonraki süreçte sıkça anlatılmıştır. 12. yüzyılda Theodora'nın hizmetçisi Genç Basileios'un anlattığı hikâyede, iki ışıklı melek ve iblislerin Theodora'yı tarttığı, durumun Theodora'nın lehine sonuçlanması üzerine meleklerin Onu alıp ilk giriş kapısına getirdiği anlatılır. Hikâyede ilk giriş kapısından geçen Theodora, Tanrı'nın tahtına götürülür, burada aziz ruhlarının bulunduğu yerleri, konutları ve yeraltı bölgesini, bir sesin eşliğinde gezer. Philip Monatropos (yaklaşık 1100) tarafından yazılan şiirde, benzer durumlar aktarılmıştır. Fakat Philip Monatropos'un şiirinde, Tanrı'nın tahtına yapılan ziyaret ayrıntılı şekilde verilmemiş, başarısız olan ruh, Hades tarafından bağlanmıştır (Marinis, 2015: 72). Manastır maneviyatında önemli olan Makarius vizyonunda, cinsel suç işleyen ruhun, melekler tarafından çekilirken zorlandığı anlatılır. Burada iblisler cinsel suç işleyen ruhu alt bölgelere taşımaktadır. Ruh günahkâr olsa da koruyucu melek tarafından rahibe götürülerek itiraflarda bulunmuştur. Onun gençliğinde birçok kötülük yaptığını, bunlardan en büyüğünün ise Sodom'un günahlarıyla benzer olduğu iblis tarafından söylenmiştir. Sonrasında, cennete gelen dindar bir ruhu gördüğünü, ruhun burada sevinçle karşılandığı aktarılmıştır (Wortley, 2001: 65). Bizanslı teolog Niketas Stethates, Yeni Ahit'teki Lazarus ve Zengin Adam hikayesinden hareketle kötü ruhların iblislere teslim edilip alt bölgelere götürüldüğünü, iyi ruhların ise melekler aracılığıyla üst bölgelere taşındığını savunur (Darrouzès, 1961:148–151)¹⁰. 15. yüzyılda Efes Piskoposu Markos'un, Ferrara-Florance Konseyi (1438-1439)¹¹ bağlamındaki ruhun kaderiyle ilgili yazısında, herhangi bir tartı ve telenoiden bahsedilmemiştir. Kanonda çoğunlukla umutsuzluğa vurgu yapılmış ve Hades'e giden yol anlatılmıştır. Demetrios Tzerpos Manastır Kanonu'nda ise ruhun kurtuluşunun, başkalarının duası ve şefaatiyle mümkün olacağı açıklanmıştır (Marinis, 2015:72). Bizans halkı, duaların ölen kişinin kaderini etkilediği görüşüne şüpheyle yaklaşmaktadır. Tanrı adına yapılan duaların, ruhun bağışlanmasında aracı olduğuna inanılmasına rağmen metinlerde ortak teolojik bir uygulama bulunmamaktadır. Metinlerde, ruhun teolojik yapısını sistematize etmek yerine çoğunlukla dindar hayat ile tövbenin önemi üzerinde durulmuştur. Tahsildar Peter'le ilgili hikayede birbirini tamamlayan ölçek ve denge, sistematik metinler açısından diğerlerinden ayrılmaktadır. Ölen kişi için beyaz bir ekmekle yapılan hayırseverlik, ruhun kurtuluşuna olan desteği gösterir (Marinis, 2015: 71-73). Yazılı metinler ve tespit edilen mezar taşlarındaki yazıtlar, Hıristiyanların ruhlarının kurtuluşu için Tanrı'ya dua ettiklerini kanıtlamaktadır.

⁹ Orijinal aslı ile μέλλει μετά βίας ἀριτάσασθαι ὑπὸ ἀγγέλων φριχτόν. (Marinis, 2017, ss.88).

¹⁰ Niketas cehennemi tanımlarken buranın buranın karanlık ve ışsız bir yer olduğunu ve burada ruhların barındığını aktarmaktadır. Ruhlar burada sıkıntı çektiğini dile getirmektedir. Hatıraların onlara sürekli kötü eylemleri hatırlattığını açıklamaktadır. Niketas Stethates, Ruhlar Üzerine, bölüm 15: 82. (Darrouzès, 1961, ss. 148–151).

¹¹ 1438-1439 yıllarında Türkler'in yaptığı saldırılar neticesinde Ortodoks ve Katoliklerin bir araya geldiği ve birbirlerini aforoz etmelerinin aksine birlikte hareket ettikleri konsildir. Katolikler açısından yedinci ekümenik konsildir. Ancak Ortodoks dünyası bu konsili ekümenik olarak görmemektedir. Konsil başta Ferrara'ya ardından Floransa'ya taşınmıştır. Bu konsilde en önemli tartışmalar arasında araf ve ölümden sonra günahların affedilmesi gelmektedir. Konsilde tartışılan konular için bkz. (Demetrios, 2014, ss.78-121).

Paphlagonia, Phazemon'daki mezar taşında "Ruhlarının kurtuluşu için dilencilere birçok iyi şeyler verdiler" ifadesi, bu görüşü desteklemektedir (Marek, 2020: 140).

4. RESİM SANATINDA RUHUN BEDENDEN AYRILIŞI

8.-10. yüzyıl arasına tarihlendirilen çeşitli metinler, Eski Ahit ve Yeni Ahit'te ölüm anı ile ruhun bedenden ayrılışı hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır (Wortley, 2001: 56; Marinis, 2017: 28). Erken Bizans Dönemi'nde teolojiyle açıklanan ruhun bedenden ayrılışı, teolojiye olan ilginin azalması sonucunda gelişen hayal gücünün etkisiyle resim sanatında ilgi çekici bir konunun ortaya çıkmasını sağlamıştır. Metinleri hazırlayanların hayal gücü ve siparişte bulunanların isteği doğrultusunda yapılan 11.-12. yüzyıl resimli el yazmaları ve duvar resimlerindeki ruhun bedenden ayrılışı, bu süreç hakkında önemli bilgiler sunmaktadır.

El yazmaları ve duvar resimlerinde, çoğunlukla ruhun ağızdan çıkışına odaklanılmıştır. Bizans'ta genelde çıplak bir çocuk olarak betimlenen ruh (Marinis, 2015:75), kendisini almaya gelen melekle bazen doğrudan temas halinde bazen de sadece ona yönelirken betimlenmiştir. Theodore Psalteri Lond. fol. 137r, Add. 19352 (1066) (Resim 1), Ioannes Klimakhos'un Cennet Merdiveni Garrett MS 16, fol. 63v (1081) (Martin, 1954: Plate XI, fig. 36) ve Athos Dionysiou 65, fol. 11v (12. yüzyıl başı) (Spatharakis, 1976: ΠΙΝ. 99a) resimli el yazmaları, Yunanistan, Patmos Aziz Ioannes Manastırı Yemekhanesi (12. yüzyıl) duvar resimleri ve daha birçok yerde, ruhun bedenden ayrılışı tasvir edilmiştir (Ševčenko, 2009, 268; Marinis, 2017, s.52). Theodore Psalteri fol. 137r ve Garrett MS 16 fol. 63v'de ruh, ölünün ağızından homunculus şeklinde çıkmaktadır (Roberts ve Donaldson, 1869:1-119)¹². Theodore Psalteri fol. 137r, Garrett MS 16 fol. 63v (Walter, 1976: 119; Martin, 1954: 46), Athos Dionysiou 65, fol. 11v resimli el yazmaları ve Yunanistan, Patmos Aziz Ioannes Manastırı Yemekhanesi duvar resimlerinde, ruh ölen kişinin ortak üslup kapsamında ağızdan çıkmaktadır. Athos Dionysiou 65, fol. 11v ve Theodore Psalteri fol. 137r'de, ruh ağızdan çıkarken, ölenin olaya tanıklık ettiğini göstermek amacıyla figürün gözleri açık betimlenmiştir. Garrett MS 16, fol. 63v ve Yunanistan, Patmos Aziz Ioannes Manastırı Yemekhanesi'nde ise ruhu ağızdan çıkan ölünün gözleri kapalıdır. Bizans'ta ölen kişinin gözleri kapatılır (kalyptein), ağızı bağlanır (sygkleiein) ve bir sekiye yerleştirilir. Tasvirlerde kapalı ağızdan ruhun çıkışı temsil edilirken, gözlerin açık bırakılması, Bizans'ta cenaze işlemleri ve eucholojilerde yazanlarla kısmen farklıdır. Ruhun bedenden çıkışında gözlerin açık olma hususu, Yeni Ahit'teki "Bedenin ışığı gözdür. Gözünüz sağlamsa, tüm bedeniniz aydınlık olur. Gözünüz bozursa, tüm bedeniniz karanlık olur. Buna göre, içinizdeki ışık karanlıksa, ne korkunçtur o karanlık!" ifadeleriyle açıklanabilir (Matta 6: 22-23).

¹² Bizans resim sanatında görülen ruhun ağızdan çıkışı tasvirlerinin yanında, birçok tarihi kaynakta bu konu hakkında önemli bilgiler yer almaktadır. Bununla ilgili olarak birçok referans söz konusudur. Bu referanslardan biri Kilise Babası Olymposlu Methodius'un yazılarında geçmektedir. On İki Bakirenin Şöleni, Söylev 2-Theplia bölüm 7'de Tanrı'nın insanoğluna yaşam nefesini verdiğini ve bu varlığa ruh dendiğini açıklamaktadır (Roberts ve Donaldson, 1869: 1-119).

Şekil 1. Ruhun bedenden ayrılışı, Theodore Psalteri, 1066 yılı, Loud. Add. 19352, British Kütüphanesi Arşivi (http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_19352_f001r)

Garrett MS 16, fol. 63v'de ruh, bir melek tarafından sağ kolundan tutularak, keşişin ağzından çıkartılmaktadır. Sanatçılar tarafından çıplak çocuk bedenindeki ruh, elleri açık ve meleğe yönelmekte, başı ise arkaya (ait olduğu ölü bedene) bakar pozisyonda, bedeni terk etmek istemediği verilmeye çalışılmaktadır. Melek ise ruhun sağ elinden tutarak onu zorla dışarı çıkarmak için uğraşmaktadır (Martin, 1954: 28). Benzeri durum Theodore Psalteri fol. 137r'de görülmektedir. Keşişin ağzından çıkan ruhun, elleri açık ve başı arkaya doğrudur. Garrett MS 16 fol. 63v'den farklı olarak melek, ruha temas etmemiştir. Athos Dionysiou 65 fol. 11v'de, Garrett MS 16 fol. 63v'deki resme benzer bir üslup görülmektedir. Diğerlerinden farklı olarak, melek tarafından sağ elinden tutularak keşişin ağzından çıkartılan ruhun, sadece ayakucu ölünün ağız içindedir. Yunanistan, Patmos Aziz Ioannes Manastırı Yemekhanesi'nde ise diğer örneklerden ayrı bir durum karşımıza çıkar (Şekil 2). Resmin merkezinde, tunik giyimli ve hasır üzerine uzanan ölünün ağzından çıkan ruhun çevresinde, kalabalık kompozisyon belirir. Kompozisyonun sağında Davud, büyük bir müzik aleti çalmaktadır. Diğer örneklerde ruhu tek bir melek alırken burada Mikhael ve Gabriel, aynı anda ruha doğru, ellerini uzatmakta, ruh da aynı şekilde karşılık vermektedir. Ayrıca ruhun diğerlerinde olduğu gibi arkaya değil de meleklere bakması, bedeni rahat şekilde ve memnun halde terk etmek istediğini ortaya koyar. Ruhun ayaklarının, ölü bedenden neredeyse bağımsız şekilde tasvir edilmesi, bir an önce, meleklere ulaşmak isteğini vurgulamaktadır. Burada Cennetteki Kudüs'te, sadece doğru ruhların bulunacağı anlatılmaktadır (Marinis, 2017: 52-53).

Şekil 2. Ruhun Bedenden Ayrılışı, Yunanistan Patmos Aziz Ioannes Manastırı Yemekhanesi (12. yüzyıl) (<https://ima.princeton.edu/digital-image-collections/view/2180>)

Ölen kişilerin yatağı çevresinde görülen kalabalık kompozisyon anlayışı, ölenler ile başucunda bekleyenlere cesaret vermesinin yanında, ölüm ve ruhun bedeni terk edişinin Hıristiyanlık açısından doğal bir olay olduğunun anlatılmak istenmesinden kaynaklanmaktadır (Neiman ve Goldman, 1999: 184). Ayrıca Yunanistan Patmos Aziz Ioannes Manastırı'nda görülen Davud ve sembolik müzik aleti, ölü döşegi çevresinde yapılan ayinleri ve dini müzikleri hatırlatmaktadır.

Ruhların ölü bedeni rahatça terk etmediğini anlatmak amacıyla bazı resimli el yazmalarında melek, ölünün ağzından yarı bedenine kadar dışarıda, çıplak bir çocuk şeklinde ellerini iki yana açmış sembolik ruhu, sağ kolundan tutarak çekmektedir. Tasvirlerde meleğin sağ koluyla ruhun sağ kolunu tutması, ölünün ağzından dışarıya çıkartması, ruhun bedeni terk etmek istemediğini düşündürür. Garrett MS 16, fol. 63v ve Athos Dionysiou 65, fol. 11v'de melek, ruhu sağ kolundan çeker. Theodore Psalteri, fol. 137r'de melek, iki elini açarak kendisine yönelen ruha, havada ve elleri açıkken fakat ruha temas etmemiş şekilde resmedilmiştir. Resimlerde, ruhun ellerini açıp meleğe yönelerek başını ölü bedene çevirmesi, meleklerden bir istekte bulunduğunu, bedenden ayrılmak istemediğini gösterir. Dioptra'daki "Tövbe etmek için bırakın meleğim. Ölümün korkusundan kurtulmak ve yaşamak için bir yıl daha bana izin ver" ifadesi, ruhun bedeni terk etmek istemediğini gösterir. Bu durum resimlerdeki ruhun, başının geriye dönük şekliyle desteklenir. Ruhun yakarışına melekler, "Zamanınız doldu bedeninizden çıkın" şeklinde karşılık vermiştir. Garrett MS 16, fol. 63v'de ruhun günahkar olduğu, ölü bedeni terk etmek istemediği ve ölümün şiddeti ikonografik açıdan resmedilmiştir (Şevçenko, 1908: 270-271; Marinis, 2017: 50-51). Midillili Georges'in İzmir'de kurduğu manastırları düzene koymak için çaba gösterdiği süreçte, ömrünün sonuna geldiğini haber veren melekten zaman istediği ve yeterli zamana sahip olduğu belirtilir. Bunun gibi daha birçok hikayede, kutsal kişilerin ruhunu almaya gelen meleklerle irtibat halinde oldukları ifade edilmektedir (Moulet, 2011: 423-455). Ayrıca ruhun bedeni terk ettiği anda bu olayın, bireyin ağzından gerçekleştiğini göstermek amacıyla, ölü yatağı üzerinde uzanan ölülerin başı yukarıda gösterilmiştir. Bu durum ruhun baş, kalp ve tüm bedende bulunduğu yönündeki tartışmaları hatırlatmaktadır (Baschet, 2000: 4). Theodore Psalteri fol. 137r, Garrett MS 16, fol. 63v, Athos Dionysiou 65, fol. 11v ve Yunanistan, Patmos Aziz Ioannes Manastırı Yemekhanesi'nde başı, bedeninden yukarıda gösterilen figürler, bu görüşü desteklemektedir.

Theodore Psalteri, fol. 137r, Athos Dionysiou 65, fol. 11v ve Yunanistan, Patmos Aziz Ioannes Manastırı Yemekhanesi'nde, ruhu teslim alan meleklerin başında hale bulunur. Bunlardan farklı olarak sadece Garrett MS 16, fol. 63v'de ruhu ağzından çıkan figürün başında hale yer alırken diğerlerinde hale görülmemektedir. Orta Bizans Dönemi'nde ruhun bedenden ayrılışını dramatize etmek için tasvirlerde, iblisler ve çeşitli hayvanlar gösterilmiştir. İp aracılığıyla iblis tarafından çekilen ruha hayvanların saldırması, Hades'in ateşinde yanan ruhun iki melek tarafından taşınması, İsa'nın, Hades'ten birini sürükleyerek çekmesi resimli el yazmalarının karakteristik farklılıklarıdır. Bizans'ta ölen kişinin elleri, karın ya da göğüs hizasında birleştirilmektedir. İncelenen resimlerden Theodore Psalteri fol. 137r'de eller, iki yanda serbest halde, Garrett MS 16, fol. 63v, Athos Dionysiou 65, fol. 11v ve Yunanistan, Patmos Aziz Ioannes Manastırı Yemekhanesi'nde ise eller karın boşluğunda birleştirilmiştir. Theodore Psalteri fol. 137r'de elleri iki yanda serbest halde tasvir edilen ölen kişi, Bizans'ta cenaze işlemleri ve euholojilerde yazanlardan farklı duruşa sahiptir.

11. yüzyıl sonu 12. yüzyıl ortalarına kadar özellikle daha yalın bir kurguyla sunulan ruhun bedenden ayrılışı, 12. yüzyılın sonlarına doğru kalabalıklaşmıştır. Lesbos, Leimonos Manastırı el yazmasında (12. yüzyılın sonu-13. yüzyıl başı), ölen keşişin başında, keşişlerin eşliğinde ağlayan bir grup melek ve şeytan görülür. Lesbos, Leimonos Manastırı örneğinde, ikonadan bahsedilmemesine rağmen dualar; Meryem, İsa veya Baş Melek Mikhael ikonuna yöneltmiştir (Şekil 3). Bu tasvir anlayışı, Tanrı'dan uzaklaşan biri için İsa, Meryem ve Mikhael'e olan son yakarıştır. Kanonda bir halatı kullanarak ölen keşişin ruhu yukarıya çekilirken, köpek ve kuşların saldırdığı görülür. Burada kısa tunik giymiş iki figür bulunur. İple bedeninin sürüklenmesi, didaktik bir tasvirle dramatik bir ruhu yansıtır.

Leimonos'taki resimlerin Athos Dağı Chilandar Manastırı (13. yüzyılın ilk yarısı) duvar resimleri, konu bütünlüğü ve hayvanlar açısından benzerlik gösterir (Radojčić, 1961: 42). 14. yüzyılda ise ruhun bedenden ayrılışı tasvirleri çok daha farklıdır. 14. yüzyılda figürlerin sayısı artmış, ruhun melekler tarafından gökyüzüne taşınması, kompozisyona dahil edilmiştir. Gračanica Manastırı, eksonarteks, Gračanica Metropolitisi Dionysos'un ölümü ve ruhunun tasviri (1320) buna örnektir (Yılmaz, 2020: 326). Balkanlardaki birçok dini yapıda, ruhun bedenden ayrılışıyla ilgili çok sayıda resim işlenmiştir (Cvetković, 2011:27-44).

Şekil 3. Solda ölüm döşeginde keşiş asılı Meryem ve çocuk İsa ikonuna dua ederken, sağda keşiş takip edenler ve İsa ikonu yer almaktadır. 12. yüzyılın sonu, 13. yüzyıl Başı, Lesbos, Leimonos Manastırı Horolojisi (Marinis, 2017:112)

5. SONUÇ

Eski Ahit ve Yeni Ahit (Selanıklılar 4:14-16, Luka, 16: 19-22, Korintlilere İkinci Mektup 5: 8, Filipililere Mektup 1: 21-25), Genç Basileios ile İskenderiyeli Kyrillus'un hayatı ve daha birçok teoloğun metinlerinde, ruhun bedenden ayrılışı, çekilen acılar, yakarış ve ölümün olumsuz yanları hakkında bilgiler bulunmaktadır. Bu hususta Geç Antik Çağ'dan itibaren ruhun bedenden ayrılışı hakkında, çekilen acılar en yoğun işlenen kompozisyonlardır. Özellikle Orta Bizans metinlerinde işlenen konulara örnek olarak, Theodore Stoudios'un (8.-9. yüzyıl) yaptığı derste, ruhu bedenden ayıracak korkunç meleğin gelişyle her zaman tetikte olunması gerektiği sunulmuştur. Staurakios (10. yüzyıl), Andreus'ten istediği zinayla ilgili konuşmasında, kötü işlerle günahların sonucunda çekilen acının boyutu, dünyanın hakimi ejderhanın ne kadar ateşli ve acı verici oluşu anlatılmıştır. Monemvasia Piskoposu Paulus'a atfedilen hikayede (10. yüzyıl), bir kadının ölü bedeni, iki melek tarafından cennete götürülmüş, kadının burada Tanrı'ya tapan sayısız meleğin bulunduğu aktarılmıştır. Bunun gibi metinler ruhun bedenden çıkış tasvirini güçlendirmiş, 11.-12. yüzyıl örneklerindeki ikonografik gelişmenin altyapısını hazırlamıştır.

Bizans toplumunda bedenden ayrılan ruhun, İbrahim'in kucağına ya da acı çekmek üzere ölümler diyarına gittiğine inanılmıştır (Luka 16: 19-31). Onlar için ölüm bir son değil aksine sonsuz yaşamın başlangıcı olmuştur. Dr. Walter C. Wilson ölümü, kötülüklerin bitirilmesi, neşe, tutku, arkadaşlıkların sonlanarak dış karanlığa gidilmesi olarak yorumlar (Hitchcock, 2005:299). Ölüm ve sonrası, ruhun bedenden ayrılışı, teolojik açıklamalarla belirtilmiş, Orta Bizans Dönemi'ne kadar teolojiye olan ilginin azalması, konunun çeşitli şekillerde ilgi çekmek amacıyla zenginleştirilmesine imkan tanımıştır. 11.-12. yüzyılda duvar resimleriyle resimli elyazmalarında görülen gelişmeler, konuyu dikkat çekici hale getirmiş, yapılan resimler konunun anlatılmasını ve algılanmasını kolaylaştırmıştır.

Resimli elyazmaları ve duvar resimlerinde, benzer şekilde betimlenen sembolik ruhların, ölünün ağzından çıkışında, vefat edenlerden gözü açık olanlarının olaya tanık olduğu, olayın o anda gerçekleştiğini, ruhun bedenden ayrılmakta olduğunu göstermektedir. Yapılan resimlerde ruh, bedenden melek ya da melekler vasıtasıyla çıkartılmaktadır. Yunanistan, Patmos Aziz Ioannes Manastırı Yemekhanesi duvar resminde, Mikhael ve Gabriel, ruhu aynı anda bedenden dışarı çıkartmakta diğer tasvirlerde ise sadece bir melek görülmektedir. Ruhun melekler tarafından bedenden çıkartılması, ruhun bedenle ilişkisinin tamamen son bulduğunu ortaya koymaktadır (Yavuz, 2018: 189-190).

Meleklerin sembolik ruhları sağ kolundan çekmesi, ruhun bedeni terk etmek istememesiyle, ölümün acı ve ızdırabı vurgulanmıştır. Kur'ân-ı Kerim'de Nahl Suresi 28. ayetteki "melekler kâfirleri vefat ettiren ellerini onların üzerine uzatır" (Yavuz, 2018: 187-189) ifadesi, bedenden ayrılan ruha meleklerin el uzatmasını ve onu bedenden çıkartması ile ilgili etkileşimi göstermektedir. Bu husus birçok dinde bu şekilde kabul edilmiştir. Ruhların, bedene (arkaya/geriye) bakması, bedeni terk etmek istemediğinin en büyük kanıtıdır. 11. yüzyıl örneklerinde, çoğunlukla tek bir melek tarafından bedenden çıkartılan ruh, 12. yüzyıl ve sonrasında daha kalabalık kompozisyona sahiptir. Patmos Aziz Ioannes Manastırı Yemekhanesi'nde Mikhael ve Gabriel'in aynı anda ruha ellerini uzatması, ruhun da aynı şekilde karşılık vermesi, Davud'un müzik aleti ile ruhun bedenden terk edilişi, olayın ilahi ve kutsallığını yansıtır. Bu bağlamda teolojik uygulamalara olan ilginin azalmasıyla hazırlanan zengin kompozisyonlar, ölüm-ruh-beden ilişkisine olan ilginin artmasını sağlamıştır.

Resimlerde görülen ölüm döşegi çevresindeki kalabalık kompozisyon, melekler, müzik aletleri ve din adamları, Hıristiyanlar açısından 11.-12. yüzyılda ölüm öncesi ve ölüm anında gerçekleştirilen dini ayinlerin, ruhun bedeni terk etmesine sağladığı kolaylığı göstermek amacıyla sunulmuş sembolik hazırlıklardır (Fortune, 1998).

Bizans'ta resim sanatında ruh, çoğunlukla çıplak çocuk şeklinde tasvir edilmiştir. Bu bağlamda ölen kişinin bedeni dışında ruhun da bir bedene sahip olduğuna dair görüşler de mevcuttur (Erbaş, 2001: 3,16). Eski Ahit ve Yeni Ahit'te ruhun sembolik özellikleri hakkında çok az bilgi sunulmuştur. 20. yüzyıl ruh bilimcileri ise ruhun, bedenin şekline büründüğünü ifade etmesi, tasvirlerdeki ruhun çocuk şeklinde betimlenmesini hatırlatmaktadır (Yavuz, 2018: 189-190). Bu oluşum, anne rahminde ruhu üflenen ceninleri düşündürmektedir. Doğmamış bebeklere ait anne rahmine yerleştirilen çıplak çocuk tasvirleri ile ölüm sırasında bedeni terk eden ruhun aynı şekilde tasvir edilmiş olması, tanrısal olanın beden ve ruha yansımaları olarak kabul edilmelidir (Baschet, 2000, ss.5-7, fig. 1-2). Bu noktada topraktan olan bireylerin Tanrı'nın suretini taşıdığını ifade eden metinlerle (Erbaş, 2001: 16; Korintlilere Birinci Mektup, 15: 44-49), benzer şekilde ruhun bedenden çıkartılışını sembolize eden çıplak çocuklar, 11.-12. yüzyıl örneklerinde betimlenmiştir. Koimesis tasvirlerinde, bu konu daha farklı resmedilmiştir. Meryem'in ruhunu sembolize eden bebek (eidolon), kundaklı şekilde, İsa'nın elinde bulunur ve sonrasında melekler tarafından gökyüzüne taşınır (Barut, 2012: 71, Şekil 1). Apokrif bayramlardan olan Koimesis tasvirlerinde, Meryem'in sembolik ruhu, kutsal ve lekesiz olduğunu göstermek amacıyla kundaklanmış çocuk şeklinde resmedilmiştir. Meryem'in ölümüyle, İsa meleklerle birlikte Meryem'in evine gelmiş, yatağının başında "temiz ellerini uzatır ve Meryem'in aziz ve lekesiz ruhunu teslim alarak Başmelek Mikhael'e" ya da "orada hazır bulunan meleklerden birine" verdiği ifade edilmiştir (Önen-Alev, 2014: 45-46). Kaynaklardaki bedeni kapalı olan kutsal ve aziz ruh, eidolonun ikonografik yansımasıdır. Kapadokya'daki kiliselerde 8.-11. yüzyıl arasında tasvir edilen kompozisyonlarda, konu sistematik düzene sahip olmuş, 11.-12. yüzyılda ise kalabalık kompozisyon eşliğinde tasvir edilmiştir. Bu durum, diğer örneklerin ruh-beden ilişkisinden daha önce, yoğun bir kompozisyona sahip olduğunu göstermektedir.

Tasvirlerde çoğunlukla beyaz kundağa sarılı Meryem'in sembolik ruhu (eidolon), kendisini almaya gelen meleğe yönelirken, yüzünün Meryem'e bakması, Saklı Kilise örneğindeki gibi benzer konuların ortak işlenişini göstermesinin yanında, Theodore Psalteri fol. 137r, Garrett MS 16 fol. 63v, Athos Dionysiou 65 fol. 11v 'de, ölü bedene bakan sembolik ruhları hatırlatmaktadır.

Bizans resim sanatında ölümü tanımlamak amacıyla, ölen kişinin yatağı çevresinde kalabalık bir kompozisyon işlenmiş, olay bütüncül olarak değerlendirilmiştir. Özellikle olayın acı yanını vurgulamak amacıyla ölü yatağı çevresinde yas tutanlar gösterilmiştir (Walter, 1982: 137). Vienna Genesis, fol. 13v (6. yüzyıl) Debora'nın ölümü, Vienna Genesis, fol. 24v (6. yüzyıl) Yakup'un ölümü (Dinçer, 2016: 355-377), Madrid Skylitzes, fol. 61v, Theophilos'un ölümü (1070) (Tsamakda, 2002: 150) ve daha birçok cenaze töreninde, ölü yatağı başında ağlayanların yer alması, ölümün zor ve acı yanını göstermektedir. 11.-12. yüzyıla tarihlendirilen, ruhun bedenden çıkışını gösteren tasvirlerde, korku ve endişeden çok sükunet ve şaşkınlık hakimdir. Burada önemli olan ruhun bedenden ayrılış anının doğrudan okuyucuya ve izleyiciye aktarılması hedeflenmiştir. Bundan dolayı da kalabalık kompozisyon yerine, Garrett MS 16, fol. 63v, Athos Dionysiou 65, fol. 11v ve Yunanistan, Patmos Aziz Ioannes Manastırı Yemekhanesi'nde, ölü yatağı çevresinde ağlayan figürler dışında, melekler ve olayın anıyla şaşkınlığını gizleyemeyenler tasvir edilmiştir. Theodore Psalteri fol. 137r'de ise sadece iki meleğin betimlenmesi, izleyicinin odak noktasını ruhun bedeni terk ettiğine doğru yöneltilmektedir.

Hıristiyanlığın ilk yüzyıllarından itibaren, çeşitli şekillerde tasvir edilen ruhun bedenden ayrılışı, Roma'nın katı tasvir düalizminden tamamen kopmamıştır. Fakat yenilik ve değişimlerle 11.-12. yüzyıla kadar gelişme göstermiş ve özgün bir sanat ortaya çıkmıştır. Teologların görüşleri, kilisenin yönlendirmesi ve didaktik etki birleştirilerek bütüncül bir yaklaşım çerçevesinde değerlendirilen ruhun bedeni terk edişi, Orta Bizans Dönemi'nde yenilik kazanmış, bu model zamanla halkın olaya bakışını ve sade ruha odaklanması gerektiğini düşündürmüştür. Kısaca özetlemek gerekirse, 11.-12. yüzyılda izleyiciye ebedi ateşin tehdidi, ölümün kötü yanından çok ruhun bedeni terk ederken olaya tanık olanların sakin ve şaşkınlığıyla konunun bütünlüğü sunulmuştur.

KAYNAKÇA

Barut, F. (2012). Bizans sanatında "Koimesis" (Meryem'in Uykusu) Tasvirlerinin Kökeni ve İkonografisi. *Sanat Tarihi Dergisi* 21/2. 67-72.

Baschet, J. (2000). Âme et corps dans l'occident médiéval: une dualité dynamique, entre pluralité et dualisme. *Archives De Sciences Sociales Des Religions*, 112. 1-24.

Bathrellos, D. (2014). Love, purification, and forgiveness versus justice, punishment, and satisfaction: the debates on purgatory and the forgiveness of sins at the Council of Ferrara-Florence. *The Journal of Theological Studies* 65/1. 78-121.

Baun, J. R. (1997). *The Apocalypse of Anastasia in its Middle Byzantine Context*. PhD Dissertation, Princeton University.

British Library. "Psalms. Add MS 19352." Erişim 15 Mart 2019, http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_19352_f001r

Constas, N. (2001). The middle state of souls. *Dumbarton Oaks Papers*, 55. (Ed.: Alice-Mary Talbot), Washington, D.C.: Dumbarton Oaks, Trustees for Harvard University. 91-124.

Cvetković, B. (2011). The living (and the) dead: imagery of death in Byzantium and the Balkans. *Ikon*, 4. 27-44.

Daley, B. E. (2001). At the hour of our death: Mary's Dormition and Christian dying in late patristic and early Byzantine literature. *Dumbarton Oaks Papers*, 55. (Ed.: Alice-Mary Talbot). Washington, D.C.: Dumbarton Oaks, Trustees for Harvard University. 71-89.

Darrouzès, J. (Ed.). (1961). *Nicétas Stéthatos: opuscles et lettres*. Paris: Les Éditions du Cerf.

- Dinçer, P. S. (2016). Erken Bizans dönemi resimli dini el yazmaları: Viyana Genesis. Anadolu Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi. Eskişehir.
- Erbaş, A. (2001). Diriliş ve ruhun ölümsüzlüğü meselesi. Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 3. 7-22.
- Evans, T. (2000). Tony Evans speaks out on heaven and hell. Chicago: Moody Press.
- Festugière, A.-J. (Ed.). (1974). Vie de Syméon le fou et vie de Jean de Chypre. Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner.
- Fortune, D. (1998). Ölüm Kapısından Geçiş. (Çev. Demir Özdeş). İstanbul: İnkılap Yayınları.
- Hitchcock, M. (2005). Hıristiyanlıkta Ölümden Sonraki Hayat. (Çev.: Süleyman Turan). Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi 5/4. 297-314.
- Homerus. (200). İlyada. (Çev.: Azra Erhat ve E. Kadir). İstanbul: Can Sanat Yayınları.
- Joannou, P. (Ed.). (1956). Iannes Italos Quaestiones Quodlibetales (Aporiai Kai Lyseis). Buch-Kunstverlag Ettl.
- John Climacus. (1982). John Climacus The Ladder of Divine Ascent. (Çev.: Colm Luibheid and Norman Russel). London: SPCK.
- Krausmüller, D. (2015). What is mortal in the soul?. Mukaddime, 6/1. 1-17.
- Marek, C. (2020). Küçük Asya'da hayırseverlik ve erken Hristiyanlık. Tarih Boyunca Anadolu'da Hayırseverlik, Birinci Uluslararası Suna & İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Sempozyumu 26-29 Mart, 2019 Bildiriler, Antalya, (Ed.: Oğuz Tekin, Christopher Roosevelt, Engin Akyürek). Antalya: Koç Üniversitesi Suna & İnan Kıraç Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Merkezi (AKMED). 135-140.
- Marinis, V. (2015). He who is at the point of death: the fate of the soul in Byzantine art and liturgy. Gesta, 54/1. 59-84.
- Marinis, V. (2017). The vision of last judgment in the Vita of Saint Niphon (BHG 1371z). Dumbarton Oaks Papers, 71. 193-228.
- Marinis, V. (2017). Death and Afterlife in Byzantium: The Fate of The Soul in Theology, Liturgy, and Art. New York: Cambridge University Press.
- Martin, J. R. (1954). The Illustration of The Heavenly Ladder of John Climacus. New Jersey: Princeton University Press.
- McGinn, B. (2009). Turning Points in Early Christian Apocalypse Exegesis. Apocalyptic Thought in Early Christianity, (Ed.: Robert J. Daly). Michigan: Baker Academic. 81-105.
- Moulet, B. (2011). Evêques, Pouvoir Et Société À Byzance (VIIIe-XIe Siècle) Territoires, Communautés Et Individus Dans La Société Provinciale Byzantine, Paris: Éditions de la Sorbonne.
- Neiman, C. ve Goldman, E. (1999). Ölümden Sonra Yaşam. İstanbul: Doğan Kitap.
- Önen-Alev, F. A. (2014). Kappadokia Göreme Vadisinde Meryem Siklusu. Hacettepe Üniversitesi (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara.
- Pachomian Koinonia: The Life of Saint Pachomius. (1980). (Çev.: Armand Veilleux and Monk of Mistassini), 1. Cilt. Michigan, Kalamazoo: Cistercian Publications Inc.
- Parenti, S. ve Velkovska, E. (1995). L'Ecologio Barberini Gr. 336 (ff. 1-263). Roma: CLV Edizioni Liturgiche.
- Paul of Monembasia. (1996). The Spiritually Beneficial Tales of Paul of Monembasia and of Other Authors. (Çev.: John Wortley). Michigan, Kalamazoo: Cistercian Publications Inc. Princeton University. "The Svetlana Tomeković Database of Byzantine Art." Erişim 02 Mayıs 2021. <https://ima.princeton.edu/digital-image-collections/view/2180>
- Radojčić, S. (1961). Čin bivajemi na razlučenije duši od tela' u monumentalnom slikarstvu XIV veka. Zbornik radova Vizantološkog instituta, 7. (Ed.: Georges Ostrogorsky). Belgrad: Naučno delo. 39-52.

Rhodes, R. (1996). *The Undiscovered Country: Exploring the Wonder of Heaven and the Afterlife*. Eugene: Harvest House Publishers.

Roberts, A. ve Donaldson, J. (Ed.). (1869). *The Ante-Nicene Christian Library: Translations of The Writings of the Fathers Down to A.D. 325 (ANF)*. 14. Edinburgh: T. and T. Clark, 38, George Street.

San Filippo, R. D. (2006). *Religious Interpretations of Death, Afterlife & NDEs*. USA: Kimball Publishing.

Schaff, P. ve Wace, H. (Ed.). (1908). *A Select Library of The Nicene and Post-Nicene Fathers of The Christian Church (NPNF)*. 9. New York: The Christian Literature Company.

Ševčenko, N. P. (2009). *Images of the second coming and the fate of the soul in middle Byzantine art. Apocalyptic Thought in Early Christianity*. (Ed.: Robert J. Daly). Michigan: Baker Academic. 250-272.

Silverstein, T. ve Hilhorst, A. (1997). *Apocalypse of Paul: A New Critical Edition of Three Long Latin Versions*. Geneve: Patrick Cramer Éditeur.

Spatharakis, I. (1976). *Η χρονολόγηση των απεικονίσεων του Ψαλτηρίου Διονυσίου*, 65 (pl. 94-99). *Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*. 173-177.

Talbot, A.-M. (2018). *Some observations on the life of St. Basil the Youngers. Byzantine Hagiography Texts, Themes & Projects (Moscow, 12-14 November 2012)*. (Ed.: Antoni Rigo, Michele Trizio ve Elefherios Despotakis). Turnhout: Brepols. 313-324.

Tsamakda, V. (2002). *The Illustrated Chronicle of Ioannes Skylitzes in Madrid: With 604 Illustrations*. Leiden: Alexandros Press.

Walter, C. (1976). *Death in Byzantine iconography*. *Eastern Church Review*, 8/2. 113-127.

Walter, C. (1982). *Art and Ritual of the Byzantine Church*. London: Variorum Publications.

Ward, B. (1984). *The Sayings of the Desert Fathers the Alphabetical Collection*. (Çev.: Benedicta Ward). Michigan, Kalamazoo: Cistercian Publication.

Wintermute, O. S. (1983). *Apocalypse of Zephaniah (first century BC-first century AD): new translation and introduction. Old Testament Pseudepigrapha. 1*. (Ed.: James H. Charlesworth). New York: Doubleday. 497-515.

Wortley, J. (2001). *Death, judgment, heaven, and hell in Byzantine, beneficial tales. Dumbarton Oaks Papers*, 55. (Ed.: Alice-Mary Talbot). Washington, D.C.: Dumbarton Oaks, Trustees for Harvard University. 53-69.

Yavuz, Y. Ş. (2018). *Ruh*. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 35. Ankara: TDV Yayınları. 187-192.

Yılmaz, S. (2020). *Bizans'da Ölüm İkonografisi*. *Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 44/2. 309-330.

Yılmaz, S. (2021). *Bizans Sanatı'nda Öteki Dünya Anlayışı*. *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi)*. Ankara.

SUMMARY

Death was discussed theologically for centuries as well as life itself. The theological explanations, texts, the statements of the clergymen, the related information given in the holy books on death, and the separation of the soul from the body were also investigated by scientists in the past. However, no detailed studies were conducted before on the symbolic appearance of the soul when the soul leaves the body, the moment it leaves the body, the symbolic figures that help the soul, and the iconography of the soul. The subject, which appeared in visual terms in the Middle Byzantine Period, and with illustrations in the manuscripts and especially in wall paintings with various developments between the 11th and 12th centuries, was later evaluated as the reflection of the developing imagination on art with the effect of the decreasing theology.

It is believed in Christianity that the soul travels to two realms. The Byzantine people and the Church Fathers admitted that the soul was firstly “listened to” in the lap of Abraham, and then went to hell or heaven after being punished in the final judging process. The Church Fathers also stated that obedience to God is important in terms of the perception of the spirit, and that evil must be avoided in the lives of individuals. The separation of the soul from the body was discussed in a comparative manner over the examples chosen in the theological context, and the connections between these and their differences were interpreted in iconographical terms according to the periods.

There is information on the separation of the soul from the body, the sufferings, prayers, and the negative aspects of death in the texts of the holy books, in the lives of Basil the Younger, and Kyrillos of Alexandria, and many other theologians. In this respect, the pains suffered about the separation of the soul from the body have been the most intense compositions discussed since the Late Antiquity period. It is stated in the lecture of Theodore Stoudios (8th-9th Centuries) that it is always necessary to be alert with the arrival of the terrible angel who will separate the soul from the body as an example of the subjects discussed especially in the Middle Byzantine texts. In his speech about the adultery he asked from Andreus, Staurakios (10th Century) explained the extent of the suffering as a result of bad deeds and sins, how hot and painful the dragon, the ruler of the world, was. In a story that is attributed to Paulus, who was the Bishop of Monemvasia (10th Century), the dead body of a woman was taken to heaven by two angels, where the woman saw countless angels worshipping God. Texts like this strengthened the depiction of the exodus of the soul from the body, affected its development, and prepared the ground for the iconographic development in the examples in the 11th-12th Centuries.

It was thought in Byzantium that the separation of the soul from the body would not be different for unbelievers as well as for believers. It was believed that the soul that separated from the body went to the realm of the dead to suffer, or onto the lap of Abraham. It was stated that death is not the end, but the beginning of eternal life. Dr. Walter C. Wilson interpreted death as the end of evils, joys, passions, friendships, and as a travel to outer darkness. The separation of the soul from the body as well as the death and the realm beyond death were discussed with theological explanations; and the decrease in the interest in theology until the Middle Byzantine Period allowed that the subject was enriched in various ways to attract attention. The developments in wall paintings and illustrated manuscripts in the 11th and 12th Centuries made the subject become remarkable and facilitated its explanation and perception.

The illustrated manuscripts and wall paintings show that the symbolic spirits depicted in a similar way could be seen by those with open eyes in their hearts and they could witness the exodus of the soul from the mouth of the deceased, when the incident happened at that moment, and when the soul left the body. The spirit is removed from the body with an angel or with angels.

The separation of the soul from the body, which was depicted in various ways as of the first centuries of Christianity was not completely detached from the harsh and sharpest dualism of Rome but developed until the 11th and 12th Centuries with innovations and changes. The abandonment of the body by the soul, which was considered within the framework of a holistic approach by combining the views of the theologians, the guidance of the church, and didactic effect, gained innovation in the Middle Byzantine Period, and this model made people think that the view of the event and the simple soul should be focused on. Briefly stated, the attempt was to provide the viewer with the integrity of the subject with the calm attitudes and astonishment of those who witnessed the event as the soul left the body in the 11th and 12th Centuries, rather than the bad side of death and the threat of the eternal fire.

Especially one of the earliest examples, the soul-body relation seen in the Refectory of St. John's Monastery in Patmos (beginning as of the 12th Century), Greece, and the Theodore Psalteri Lond. fol. 137r, Add. 19352 (1066), Garrett MS 16, fol. 63v (1081), Athos Dionysiou 65, fol. 11v (early 12th Century) were examined to follow nearly 500 years of theological change following the depiction of the early soul leaving the body.

Especially the separation of the soul from the body, which was presented with a simpler fiction in the 11th and 12th Centuries, became crowded since the 12th Century. A group of angels and devils crying in the company of monks can be seen next to a deceased monk in Lesbos, the manuscript of the Leimonos Monastery (Late 12th - Early 13th Century). Although the icon is not mentioned in the case of Lesbos, Leimonos Monastery, prayers were directed to the icon of Mary, Jesus, or Archangel Michael. This concept of description is the last prayer of someone, who turns away from God, to Jesus, Mary, and Michael. It is seen in the cannon that while the spirit of a monk who died is pulled up by using a rope, dogs and birds attack. There are two figures wearing short tunics here. The dragging of the body by a rope reflects a dramatic spirit with a didactic depiction. The paintings in Leimonos show similarities with the wall paintings of Mount Athos Chilandar Monastery (first half of 13th Century) in terms of the integrity of the subject and the animals. The depictions of the separation of the soul from the body are very different in the 14th Century. The number of figures increased in the 14th Century, and the spirit's being carried by angels to the sky was included in the composition. In the present study, the subject was limited with the examples of the 11th and 12th Centuries to discuss the integrity of the subject and especially the change seen in the Middle Byzantine Period.

The physical appearance and the abandonment of the body of the soul were examined in symbolical and iconographical terms, and the samples dated between the 11th and 12th Centuries were evaluated comparatively by considering the views of theologians and clergymen aside from the Old Testament and the New Testament, which provided information in this field.